

Любомир Винар

РАННІ ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО І КИЇВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА В. АНТОНОВИЧА

Михайло Грушевський був ідейним спадкоємцем народницької концепції історії України В. Антоновича. Київський університет і історична школа Антоновича дали йому солідне знання історіографії, а також методології історичного досліджу.

Історики-народники в центрі історичного процесу ставили народ, як його основну рушійну силу. У другій половині XIX століття українські діячі знаходили джерело народнього відродження головно в українському селянстві, яке держалося своїх історичних традицій та обичаїв і не перейшло до ворожого табору, як це в більшості зробила українська еліта. Народники протиставляли державній провідній верстві — народні маси і в інтерпретації конфліктів між суспільними верствами України, завжди в оборону брали народ і осуджували провідну верству — державу владу.

Антонович уважав, що українською провідною ідеєю є «принцип демократизму і признання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства».¹ Реалізація того принципу, — писав Антонович. — вимагає великого народнього зусилля і праці. Треба, щоб «народня маса досягла великого ступня культурного розвитку та щиро переконалася у правдивості ідеї: треба ще й з поміж громадянських станів великих особистих жертв на користь ідеї».²

Згадуючи про Антоновича і його школу, Д. Дорошенко влучно підкреслив, що «можемо сміло сказати, що тільки після виконання всієї величезної роботи дослідження окремих частин і окремих питань української історії стало можливим для найвидатнішого з поміж учнів Антоновича — для академіка Мих. Грушевського приступити до підведення підсумків, до синтезу нашого минулого в його капітальній «Історії України Руси».³

Володимир Антонович відіграв подібну роль в українській історіографії, як Ранке в німецькій і світовій під оглядом впровадження нової методології історичного досліджу. Маємо на увазі, в першу чергу, джерельну документацію історичних праць, на основі якої аналі-

¹ В. Антонович, *Коротка історія козаччини*, Коломия, 1910, стор. 3.

² Там же, стор. 4.

³ Д. Дорошенко, *Володимир Антонович*, Прага, 1943, стор. 163.

зовано історичні явища і події. З цього часу, як вдало відмітив Гермайзе, закріплюється в нашій історіографії нова традиція документалізму.⁴

У цьому аспекті значну роль відіграли археографічні дослідження і праці Антоновича,⁵ які були продовжені в ще ширшому обсязі його найвидатнішим учнем.⁶

До київської історичної школи належали такі визначні дослідники, як М. Дашкевич, П. Голубовський, Д. Багалій, М. Довнар-Запольський, В. Ляскоронський, О. Грушевський та інші.⁷ Школу документалістів в головній мірі об'єднувала їхня історична тематика, що у великій мірі базувалася на джерельнім дослідженні історії Правобережної України, як також методологія історичного досвіду. М. Грушевський своєчасно писав, що «Антонович є передусім творець національно-демократичної концепції історії України, правда не закінченої і довершеної пізніше; і тут Антонович самостійний мислитель, оригінальний вчений і творець ідей».⁸ Цю народницьку концепцію історії України завершив в своїх працях М. Грушевський.

Першою історичною працею М. Грушевського була його розвідка про південно-руські господарські замки в XVI ст. Цю розвідку відчитав Грушевський на історичному семінарі Антоновича в 1887 році, а згодом видрукував в «*Университетскихъ Извѣстіяхъ*».⁹ Вже ця мала розміром праця історично-статистичного характеру здобула прихильну критичну оцінку. П. Голубовський, професор Київського університету, в рецензії на неї писав, що «Трудъ г. Грушевскаго читается съ большимъ интересомъ и легкостью, а по тщательности обработки матеріала и полнотѣ, съ которой авторъ исчерпываетъ вопросъ, представляетъ собой пріятное явленіе въ русской исторической литературѣ».¹⁰

⁴ О. Гермайзе, «В. Антонович в українській історіографії», *Україна*, кн. 5, стор. 30, 1928.

⁵ Археографічна діяльність Антоновича обговорена в статті М. Ткаченка «Археографічні студії В. Антоновича», *Український Археографічний Збірник*, т. III, Київ 1930.

⁶ В. Крупнєвський, „Die archäographische Tätigkeit M. Hruševskys", *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, Bd. 11, H. 4, pp. 610—621, 1935.

⁷ Докладніше про історичну школу Антоновича в Д. Багалія, *Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті*, Київ 1928, стор. 37—40. Також в *Огляді української історіографії* Д. Дорошенка-О. Оглоблина, стор. 176—204.

⁸ М. Грушевський, «З соціально-національних концепцій Антоновича», *Україна*, кн. 5, стор. 29, 1928.

Про вплив Антоновича на Грушевського в аспекті методологічному пише проф. І. Витанович у своїй розвідці «До методології і історіософії М. Грушевського», *Український Історик*, ч. 1—2 (9—10), 1966.

⁹ «Южнорускіє господарські замки въ половинѣ XVI вѣка», *Университетскія Извѣстія*, ч. 2, 1890, стор. 1—33. Рівно ж розвідка появилася окремою відбиткою в цьому самому році.

¹⁰ *Кіевская Старина*, август 1890, стор. 333—334.

Друга праця Грушевського *Очерки истории Киевской земли*,¹¹ яку зачав він писати на третьому курсі в роках 1888—1889, здобула йому не лише прихильну оцінку, але й загальне визнання серед наукового світу. Ця велика монографія була одною з найповажніших студій обласного історичного дослідження, якому присвячені були праці історичної школи Антоновича. За неї здобув Грушевський золоту медаль.

Тематично монографія охоплювала історію Київської землі від половини XI століття до XIV віку. У численних рецензіях на неї¹² підкреслювано опанування автором історичного матеріалу, техніки досліду і чіткість композиції твору. Монографія була основана на численних історичних джерелах і літературі й складалася з 6 основних розділів та кількох додатків. Перший розділ присвячено історично-географічному описові Київщини, а в дальших висвітлено зовнішню історію, громадський устрій та побут Київської землі.¹³

Л. Добровольський в своїй статті «Київщина в працях Грушевського» пише, що «*Очерк истории Киевской земли*» виконано з безперечною відданістю певній національній ідеї, з великим піднесенням, що є притаманна добі юнацької романтики або ж нагадує настроїв стародавніх подвижників літописців. Будучи предметом справедливих гордоців молодого, офіційно заатестованого талановитого автора, який навіть згодом ніби жалував, що медалеву працю, яка вперше створила йому ім'я, він своєчасно не розгорнув до розмірів магістерської дисертації, даний дослід цілком задовольнив і такого високо-компетентного цінителя, яким був покійний проф. В. Б. Антонович, рецензент праці свого учня. «Київщину» М. С. Грушевського і взагалі, по справедливості, визнають за один із шедеврів серед численних історичних

¹¹ М. Грушевський, *Очерк истории Киевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV в.*, Київ 1891, стор. XIV + 520.

Ця праця спершу друкувалася в київських *Университетскихъ Извѣстіяхъ*, чч. 3, 4, 6, 7, 9, 10, 12 за 1891.

Уривки з цієї монографії появились в українському перекладі Н. Вахнянина в львівському *Ділі*, чч. 109–10, 112–13, 115–16, 118, 121–25, 127–28 за 1893 рік.

Вона була також використана у збірнику *Русская история с древнейших времен до смутного времени* за редакцією В. Н. Сторожева, Москва, 1898.

¹² Офіційний відзив на працю Грушевського дав В. Антонович в *Университетскихъ Извѣстіяхъ*, ч. 2, 1891, стор. 17–18.

З інших рецензій згадаємо: П. В. Голубовский, *Киевская Старина*, ч. IX, 1892, стор. 431–438.

A. Szarłowski, *Kwartalnik Historyczny*. Roczn. VII, 1893. pp. 139–142.

¹³ «Въ изслѣдованіи я старался по возможности установить взаимное отношеніе фактовъ внѣшней истории, найти ихъ связь съ внутреннею жизнью, угадать характеръ этой послѣдней, подмѣтити своеобразныя отличія истории Киевской земли», М. Грушевський, *Очерки...*, цит. пр., стор. III.

Праця Грушевського складається з 6 окремих розділів і бібліографії. Також додано карту Київщини в XI–XIII ст. і генеалогічну таблицю київських князів.

праць, що вийшли з школи цього визначного, в недавньому ще минулому, київського вченого».¹⁴

У польській історіографії також знаходимо прихильну оцінку монографії Грушевського. Рецензент А. Шарловський зокрема відзначає науковість і об'єктивізм автора і уважає студію Грушевського не лише «історичним шкідом Київської землі» — але ґрунтовною історичною працею».¹⁵

У своїй монографії Грушевський звернув спеціально увагу на взаємини двох основних складників державного ладу: князя з дружиною і громадою — народною масою. Державний лад лежав в руках князя і його дружини, які знаходили підтримку в боярській верстві. Боярські інтереси солідаризувалися з княжо-дружинним устроєм. Провідна верства середньовічної України (князь, княжа дружина і бояри) керували політикою і культурною роботою княжої держави; вони держали в своїх руках торгівлю і промисл. Завдяки їм розцвітає письменство, духова культура і утверджується християнство.

Натомість народна маса-громада стоїть осторонь і живе своїми порядками. Княжий устрій не перейшов глибоко в народню масу і не перейняв її своєю системою. Це спричинило головну кризу-конфлікт між князівсько-дружинним устроєм і громадою. Грушевський висунув гіпотезу, що головною причиною упадку княжої держави після татарського наскоку саме був цей внутрішній конфлікт між провідною верствою і народними масами княжої України. Згодом це твердження розвинув Грушевський в своїх пізніших працях, а зокрема в «Історії України-Руси».

Монографію про Київщину написав Грушевський на пропозицію Антоновича, і як зазначував у передмові при писанню цієї праці він користувався порадами і вказівками свого професора.

Того самого року Грушевський опублікував розвідку «Волинській вопрос 1077—1102»,¹⁶ в якій досліджує міжкняжу боротьбу за Волинь, наголошуючи княжі міжусобиці, що ослаблювали державний організм Київської Русі.

Треба згадати, що в тому часі, під проводом В. Антоновича і при тісній співпраці Грушевського, почалася колективна праця над складенням біографічного словника українських діячів і чужинців, які мали безпосереднє відношення до української справи і культури.¹⁷

¹⁴ Леонид Добровольський, «Київщина та Київ у працях М. С. Грушевського», *Ювілейний Збірник УАН на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського*, Київ, 1928, т. I, стор. 413—414.

¹⁵ „M. Gruszeński opowieść swą prowadzi przedmiotowo, z powagą wytrawnego historyka, nie pozwalając sobie żadnych dygresyj na pole narodowo-polityczne, a unikając tak modnych dzisiaj u młodszych historyków rosyjskich frazesów patriotycznych, jednających zazwyczaj poklask wśród rzeszy krytyków i sprawozdawców dziennikarskich”, A. Szarłowski, *op. cit.* p. 140.

¹⁶ «Волинській вопрос 1077—1102», *Кіевская Старина*, т. 33, 1891, стор. 32—55, 259—272. (Окрема відбитка, Київ 1891, стор. 37).

¹⁷ У праці над словником брали участь В. Щербина, І. Каманин, М. Василенко, К. Мельник, В. Доманицький, С. Єфремов, О. Лотоцький, Г. Бер-

Плян цієї праці, як згадує О. Лотоцький, задумано дуже широко, охоплюючи також діячів із найдавніших історичних часів.¹⁸ Словник доведено до літери «о»; на кожну букву припадало від 200 до 300 життєписів. З переїздом Грушевського до Львова передано манускрипт перших п'ятьох літер до Наукового Т-ва Шевченка; з рамені цього т-ва мав друкуватися біографічний словник. Проте справу занедбано, а з часом матеріал перестарівся і так перший український біографічний словник не появився.

У 1892 році появилися дві історичні праці Грушевського: про барську шляхту в *Кіевской Старині*¹⁹ і про громадський рух на Україні в XIII столітті в *Записках НТШ*.²⁰ В останній праці Грушевський досліджує протикняжий рух українських громад в XIII ст. і висвітлює питання походження і діяльності т. зв. болохівських князів та їхнє відношення до княжо-дружинного устрою в давній Русі.

Ця праця повністю відкриває народовецький світогляд молодого історика, який виправдував діяльність т. зв. «татарських громад» і добачав в їхньому бунті проти короля Данила масовий відрух проти накиненого їм князівсько-дружинного ладу. Грушевський також підкреслював аналогію цього руху з пізнішою нересторованою козаччиною і її конфлікт з гетьманським державним ладом XVII ст. Ця розвідка здобула прихильну оцінку Антоновича і доволі гострий відзив М. Драгоманова.²¹ Не знаємо, як сприйняв молодий Грушевський критичні уваги Драгоманова, але в 1920 році з цього приводу він писав, що Драгоманів неприхильно поставився до його наświetлення ролі «татарських людей». «Еволюціоніст, конституціоналіст, противник бунтарства і неорганізованости, — писав Грушевський, — він не допускав симпатій до руху, який вів історичний процес назад, від держави до партикуляризму громад».²²

Антонович у свою чергу похвалив статтю, вважаючи, що Данило в цім епізоді показав себе попередником Хмельницького: обидва вони не зуміли опертися на народніх масах і тому програли справу. Ми

ло, А. Істомин, Г. Ямпольська, С. Іваницький, Г. Ярошевський та інші співробітники.

¹⁸ О. Лотоцький, *Сторінки минулого*, т. I. Варшава 1932, стор. 170–171.

¹⁹ «Барская околичная шляхта до XVIII в.», *Кіевская Старина*, т. 26, 1892, стор. 260–277.

²⁰ М. Сергієнко, «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці», *Записки Тов. ім. Шевченка*, т. I, 1892, стор. 1–28.

²¹ Свою критичну оцінку помістив Драгоманів в журналі *Народ* — органі Української Радикальної Партії, що появлявся за редакцією Франка і Павлика («Народ», ч. 14 за 1893).

Драгоманів уважав, що ці протикняжі громади «просто пропали без наслідків, як мільйони доісторичних суперечок на нашій Великій Скитії. М. Сергієнко дає найміцнішу підставу до суду над цим рухом, сказавши, що він не дав Данилові «поставити опір татарам». А який же можливий сталий прогрес без того, щоб наша нація вибилася від Татар?».

²² М. Грушевський, «Українська партія соціалістів революціонерів і її завдання», *Борітеся — Поборете*, ч. 1, 1920, стор. 12.

довше зупинилися на згаданій статті, вважаючи, що вона має значну вагу в наświetленні раннього світогляду Грушевського.

Другою великою працею Грушевського була монографія про Барське староство, що стала його магістерською дисертацією. Дисертація з'явилася друком в 1894 році,²³ як відбитка з його вступної розвідки до двох томів *Архива Юго-Западной России*, де вміщено актови матеріяли, що їх зібрав і опублікував Грушевський. Монографія тематично охоплювала дуже мало опрацьовану ділянку суспільно-політичної історії Поділля в XIV—XVIII століттях. До цієї праці Грушевський зібрав біля 600 нових джерельних документів, дуже важливих до історії соціально-економічних і політичних відносин на Правобережній Україні XV—XVI століття.²⁴ Порівнюючи з іншими тогочасними виданнями архівних матеріялів (напр., Яблоновського *Zródła Dziejowe*, тт. 5, 19), вибір документів у Грушевського був набагато повніший. У монографії Грушевський розгортає широкий образ історії колонізації Барщини в XV—XVI ст., досліджує господарські процеси, історію шляхетських родів і проблематику суспільних станів, питання організації адміністративного апарату в старостві і демографічні проблеми.

У перших розділах аналізує Грушевський суспільний лад Поділля, порівнюючи його з Галичиною в XIV—XV віках. Також досліджує питання добровільного переходу подільських громад під татарську зверхність, уважаючи, що «населення добачало в переході під татарську зверхність для себе пряму вигоду» (11 ст). Останні два розділи присвятив Грушевський внутрішній історії Барського староства в XVIII столітті.

Монографія здобула прихильну оцінку в історичній науці²⁵ і зразу, як писав Багалій «поставила його високо серед працівників над документальною історією України».²⁶ Згодом Грушевський писав, що «результати роботи розмірно до вложеної в неї праці були досить невеликі, і треба було великого завзяття, щоб не кинути сеї роботи серед дороги. Що правда, дуже тверда школа архівальної роботи, яку я мусів перебути — сотки переглянутих актових книг, робота в архівах Києва, Варшави, Москви, не пішла в ліс і віддала свої услуги мені потім».²⁷

²³ М. Грушевський, Барское староство, исторические очерки, Киевъ, 1894, стор. VI + 310.

²⁴ *Архивъ Юго-Западной России*, изд. «Комиссією для разбора древнихъ актовъ». Часть VIII, т. I. Акты Братскаго староства XV—XVII в., Киевъ 1893, стор. 11 + 126 + 372.

Архивъ Юго-Западной России, ч. VIII, т. II, Киевъ 1894, стор. 274.

²⁵ Офіційний відзив на дисертацію написав В. Антонович в *Університетскія извѣстія*, ч. 7, 1894. Найобширнішу критичну рецензію помістив Н. Е. Молчановський в *Київській Старині*, ч. 3, 1895, стор. 103—112.

²⁶ Д. І. Багалій, Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті, 1928, т. I, стор. 76.

²⁷ М. Грушевський, *Автобіографія*, Львів 1906, стор. 5.

Слід підкреслити, що це була перша обширніша праця Грушевського, писана на основі неопублікованих історичних джерел.

Підсумовуючи наші думки про ранні праці Грушевського, відмічуємо безпосередній вплив на них В. Антоновича — його духового провідника й опікуна. Цей вплив позначився у Грушевського в опрацюванні специфічних історичних тем, методології досліду і вкінці у світоглядovому аспекті його ранніх історичних праць. В основному цей період його наукової діяльності можна назвати *підготовчим* періодом Грушевського, в якому він перейшов солідну школу археографічної праці і засвоїв відповідні історичні знання.

Ранні історичні студії Грушевського тематично були обмежені до обласного досліду окремих частин української землі і хронологічно охоплювали часи українського середньовіччя, литовсько-руську добу і козацькі часи. Цей тематично-хронологічний обсяг праць М. Грушевського вказував на його широке зацікавлення історією України. Це була добра підготовка до майбутньої праці над його капітальною *Історією України-Руси*.²⁸

²⁸ В *Листах до Приятелів* появилася стаття проф. О. Пріцака п. н. «У століття народин М. Грушевського» (кн. 157—159, 1966. стор. 1—18), в якій автор твердить, що Грушевський «не діставши в Київському Університеті ширшого історіографічного світогляду, він дав науці курс історії України з перспектив народників 70-их років, якого теоретична база вже в часи написання була застаріла» (стор 16).

Автор також уважає теорію народництва Костомарова і Антоновича за «явище патологічне» (стор. 4), а в своїх дальших роздумуваннях приходить до висновку, що «Грушевський своєю науковою, і політичною діяльністю спричинився у вирішальний спосіб до моральної і фізичної (? Л. В.) ліквідації української аристократії». (стор. 13, підкреслення мої).

Не входячи в детальнішу дискусію з автором цих відважних гіпотез, хочемо лиш ствердити, що історики — сучасники Грушевського (свої і чужинці) не уважали *Історії України-Руси* за «перестарілий твір». Також не можна погодитися з автором з його одностороннім наświetленням ролі українських народників в українському історичному процесі.

Українське народництво ХІХ століття було нормальним історичним етапом національного розвитку. Їхня праця стала основою дальшого культурно-національного розвитку України.

В своїй ідеалізації ролі українського дворянства, автор, на жаль, затратив відповідну історичну перспективу для об'єктивної оцінки народників, життя і творчости М. Грушевського і взагалі українського історичного процесу того часу.